

Machiavelli államfogalma

Alaptézisem az, hogy Machiavelli hozzájárulása a modern államfogalom kialakulásához sokkal inkább annak bizonyos elemei tartalmi megragadásában és elméleti előfeltételei kimunkálásában jelentkezett, semmint magának az "állam" szónak a használatában.¹ Abban, hogy Machiavelli közel került a későbbi államfogalomhoz, illetve annak bizonyos elemeihez, nagy szerepet játszott a korabeli politikai helyzet – a nemzetközi éppúgy, mint az észak-itáliai városállamok sajátos belső politikai viszonyai –, és az azt tükröző itáliai politikai-jogi gondolkodás. (A "későbbi", és "modern" államfogalom kifejezések meglehetősen bizonytalannak tűnhetnek, de valójában nem lehetséges ezeket egyetlen konkrét definícióval azonosítani, hiszen az államfogalom tartalma országonként, koronként, majd világnézetenként is folyamatosan, hol kevésbé, hol erősebben árnyaltan változott. Az alábbi elemzések igyekeznek érzékeltetni az érintkezési pontokat Machiavelli elmélete és a későbbi államfogalmak között. Ezek elemeiként csak jelzésképpen említem pl. az erőszak-alkalmazást, annak intézményes monopóliumát adott lakosság és terület fölött, a főhatalmat, az uralmon levő személyek együttesét stb.).²

Vizsgálódásom teljessé tétele érdekében alaposabban meg kell nézni azt, hogy milyen terminológiát használt Machiavelli a politikai közösségek jelölésére. A szakirodalom egy időben sommásan értékelte Machiavelli vonatkozó teljesítményét, és ez az egyébként pozitív minősítés a finomító célzatú publikációk dacára még mai napig általánosnak mondható. E szerint az "állam" fogalmát Machiavelli vezette be a tudományos nyelvezetbe.³

¹ Machiavelli művei szövegközi rövidítéseinek feloldása:

P = *Il Principe* (A fejedelem);

D = *Discorsi sopra la prima decada di Tito Livio* (Értekezések Titus Livius első tíz könyvéről);

MM = Machiavelli *Művei*, Európa, 1978.

² "Mivel az állam teljes kibontakozása mindenképpen a modern időkre jellemző, az állam fogalmát ajánlatos az állam modern típusával összhangban, de mégis változó tartalmi céloknak megfelelően – tehát elvontakoztatva attól, amilyenek éppen most tapasztaljuk – definiálni." A mai állam formális jellemzőiről Weber ugyanitt ír: *Weber, Max, Gazdaság és társadalom I., Közgazdasági és Jogi*, 1987, 79. MacIver szerint az állam általános kritériumai: állandó terület, tartós kormányzat, letelepedett népesség (*MacIver, R. M. The Modern State*, London: Oxford University Press, 1926, 22.). *Chabod* arra figyelmeztet, hogy az állam ma komplex fogalom, nem azonosítható csak egyes elemeivel, a népességgel, a kormányzattal, a területtel, az intézményekkel, hanem ezek mindegyikét szükségszerűen magába foglalja (i.m. 45.). Barry szerint (*Barry, Norman P., An introduction to modern political theory*, London: MacMillan, 1981, 46.) az állam fogalmát kettős értelemben használták: Hobbes előtt általában a társadalmi-jogi rendet jelentette, míg a 16–17. századtól egy sajátos intézményi megoldást, a kényszerítésen alapuló modern államot jelöli.

³ *Jellinek, Georg, Allgemeine Staatslehre*, Berlin: J. Springer, 1929, 132.

Azonban ez az állítás csak részigazság: a szó és a jelentés közötti találkozás még csak alkalmoszerű a firenzei műveiben, bár ez is történelmi jelentőségű lépés.

A fogalomtörténet rendkívül összetett diszciplína, mely különböző megközelítéseket ölel föl: főleg az eszmetörténetet (a tartalmi koncepciók fejlődését) és az adott tudományterület, a tárgy történetét,⁴ továbbá az adott szó jelentését, végül negyedsorban mindezek koronkénti és nyelvenkénti változásait, egymásra vonatkozásait, konvergenciáit. A fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) napjainkban legjelentősebb képviselője, a bielefeldi Reinhart Koselleck szerint valamely szó akkor válik fogalommá, mikor az adott szóhoz kapcsolódó politikai-társadalmi és tapasztalati összefüggések egésze egyesül az egyetlen szóban. A fogalmak számos jelentéstartalom koncentrátumai.⁵ A legnagyobb nehézséget a szavak és jelentések közötti változás okozza; a fogalmi és definíciós értelemváltozások hosszabb folyamat eredményeként alakulnak ki, eközben a nyelv kifejezései és a tartalom között fokozatos eltolódás megy végbe. Egyrészt az új jelentések, eszmék, gondolatok hosszú időn keresztül a régi szavakba öntve jelennek meg, a tudósokat minden korban kötik a hagyományos terminológia korlátai; vagyis olyan új koncepciók körvonalazódnak, melyeknek nincs még meg az új terminológiája. Adott ponton viszont új kifejezés jelenik meg, bekerül a tudományos és köznyelvbe az új jelenség, tartalom jelölésére. Az új szó számtalan korábbi jelentést szív magába. Az új szavak, a neologizmus esetén az is nehézséget okoz, hogy visszavetítjük a fogalmat olyan korokba, mikor még magát a szót sem ismerték. Aligha szorul részletes igazolásra, hogy e röviden jelzett fogalomtörténeti módszertani nehézségeknek iskolapéldája az államfogalom.

Az állam fogalmának terminológiai előzményei

Köztudomású, hogy az állam szó csak a 18. századra terjedt el az európai nyelvekben.⁶ Ezzel összefüggésben utalni kell néhány főbb problémára.

1. Az államfogalom modern absztrakciójának előzményei az állam szó megjelenése előtt, más szavakban jelentkeztek. Ezek köre igen széles: polis, civitas, regnum, respublica stb. Itt különböző szavak jelentésváltozatait és -változásait kell vizsgálni egy későbbi fogalom előzményeinek feltárása érdekében.

További veszély is fenyeget: az "állam" szót használjuk például olyan művek ismertetésekor, elemzésekor, fordításakor, melyek akkor keletkeztek, mikor még sem a modern állam, sem az államfogalom (de még a nemzeti nyelvek sem) alakultak ki. Emiatt jogos az aggály, hogy az "állam" fogalmának használata antik és középkori szerzők esetében nem egyéb, mint modern elvonatkoztatások visszavetítése a múltba. Ezért a nagyobb történeti hűség érdekében az állam előtörténetét szélesebb kategóriában, nevezetesen a "*politikai közösség*"-ében szemlélhetjük: ez átfogja mindazokat a politikai kereteket, intézményeket, melyek az "államfogalom előtti" politikai gondolkodás tárgyát képezték.

⁴ Jellinek, 129.

⁵ Koselleck, Reinhart, "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte", in Uő. (Hrsg.), *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1979, 29.

⁶ Easton, David, *The political system*, New York: Alfred A. Knopf, 1953, 111.

2. Az állam szó a modern európai nyelvek nagy részében (a latin és a germán nyelvekben, a szlávok közül csak a cseh és szlovákban) a latin status szóból ered. A status kifejezés antik és középkori alkalmazásának vizsgálata viszont azt mutatja, hogy ez a szó nem, vagy csak ritkán és érintőlegesen találkozott olyan jelentéssel, mely az államfogalom irányába mutat. Az európai nyelvek variánsai (Estat, State stb.) sem feltétlenül és rögtön hordoztak ilyen jelentést – a szó és a jelentés összekapcsolódása évszázadokig húzódtott.

3. Végül a szó jelentésváltozások időben és térben változó sorát szívtva magába (rendek, uralom, hatalom, terület, törvényhozás, népesség stb.), vagyis fogalommá vált, de a fogalom jelentésszösszesség, tehát sokértelmű.

Az ókorban a modern államfogalomnak pontos megfelelője nem volt – nem lehetett –, több kifejezést használtak a politikai közösség különböző formáinak, fajtáinak jelölésére. A politikai gondolkodás lényegében mai napig ható mintáját alkotta meg a klasszikus görög kor a polisz valóságával és elméletével. A polgárok közvetlen részvételére épülő működésének leírását, jellegzetességeinek elméleti összegzését, és eszményeinek megfogalmazását legteljesebben Arisztotelész végezte el. Meghatározása szerint a városállam a legfelsőbbrendű, tökéletes közösség, amely a teljes, önmagában való elegendőség (autarkeia) legfőbb fokát testesíti meg, létrejöttének célja a létfenntartás, fennmaradásáé a boldog élet. Ez a polisz, vagyis a politikai közösség (*koinónia politiké* – Politika I. 1–2). A polisz fogalma a következőket egyesítette magában: 1. város, 2. a polgárok közössége, 3. a terület, 4. a politikai-közösségi hatalom szerkezete, az alkotmány, vagy az állam. Az általános polisz-fogalomnál nem kevésbé vált hosszú időre mintává az államformák arisztotelészi osztályozása, az egyeduralom, a többek uralma és a népuralom számszerű, illetve ezek jó és korcs formáinak minőségi megkülönböztetése.

A görög polisz kifejezést a rómaiak a *civitas* szóval fordították latinra. Ez a kifejezés azonban – részben a megváltozott történelmi körülmények tükröződéseként – tágabb és differenciáltabb, mint a görög eredeti. A *civitas* egyben *civilis societas*, ami rugalmasabb és tágabb értelmű, éspedig jogilag meghatározott, ami lényeges változást, új minőséget jelent.

A *civitas* a római (köztársaságkori) államelméletben három fő jelentéssel rendelkezett:

1. a polgárok összessége, a szabad polgárok szervezett egysége,
2. a polgárjog (a *civis*, a polgár jogi állapota),
3. a polgárok által lakott hely, az "államterület".⁷

A *civitas*-szal részben rokon értelemmel használták a *res publica* fogalmát, melynek klasszikus definiálása és kifejtése Cicero érdeme. A szakirodalom véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy a *res publica* Cicerónál az államfogalom előképének tekinthető-e, egyáltalán lefordítható-e a mai nyelvekre az állam szóval. A *res publica* kifejezés persze nem Cicero találmánya, hanem a római politikai valóság szülte és alkalmazta azoknak az ügyeknek a megjelölésére, melyekkel a nép, a polgárok összessége foglalkozott, vagyis a közvagyon, a közérdek, a nép helyzete, szükségletei, tettei, céljai, eredményei, viszonyai, majd főleg a késő-köztársasági kortól kezdve a

⁷ Lombardi, Gabrio, "Su alcuni concetti del diritto pubblico romano: civitas, populus, res publica, status rei publicae", Archivio giuridico CXXVI (1941) 193; Suerbaum, Werner, Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff, Münster Westfalen: Aschendorff, 1973, 66.

politikai intézmények, sőt a közösség értelmében is használatos.⁸ A politikai viszonyok normatív célkitűzésétől az intézményi eszközök jelölése irányába tolódott el a szóhasználat. Cicerónál: "Est igitur res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus" (De re publica, I, 39.). A definíció lényeges elemei: a res, azok a dolgok, ügyek, melyek a népre tartoznak (ez némileg absztrakt jelleget ad a meghatározásnak), a másik oldalról a *populus*, a nép személyes vonással ruházza föl. A *populus Romanus* lényegében az "államot" alkotó személyeket jelölte a római szóhasználatban.⁹ A cicerói definíció lényeges további elemei a közjó (utilitatis communio) és a jogban való egyetértés (iuris consensus). A res publica nem tekinthető a római államfogalomnak, a *populus Romanus*, a polgárok közössége talán inkább, mely személyes és intézményi jellegű egyszerre.¹⁰

A *regnum* (a görög monarchia nyomán egyeduralom, királyság) és az *imperium* (a hivatali hatalomtól a birodalomig terjedő) szavak jelentése szintén széles skálán mozog a római korban, így Cicerónál is, a különböző uralmi formák, hatalmi szerkezetek jelöléseként. Témánk szempontjából érdekesebb viszont az, hogy Ciceró a *status* kifejezést is használja. De amint ezt Suerbaum aprólékos, a forrásokat és a másodlagos irodalmat is bőségesen idéző tanulmánya illusztrálja, a klasszikus korban a *status* kifejezést semmiképp sem a modern értelemben használták, és a későbbiek során (pl. Tertullianus vagy Orosius műveiben) is csak elszórtan és áttételesen jelentkeztek a modern tartalom egyes jelei.¹¹ A *status* szó általában valamely dolog (vagy dolgok) állapotára vonatkozott. Ezen az általános jelentésen belül kaphatott politikai-társadalmi tartalmat is, valamely közösség, politikai közösség, város állapotát, formáját, szerkezetét jelölve: *status rei publicae*, *status civitatis*. Ennek egyik alosztályaként szerepel a közösség szilárd, biztos, megrázkódtatásmentes állapota.¹² Lombardi szerint a *status* szó nem az önálló politikai szervezet elvont kifejezése, hanem a *res publica*-nak (ami valamely nép szervezetének absztrakt eszméje) a konkrét létezési módja.¹³ Később jelzőként csatlakozott népvnevekhez (*status Romanus*), míg végül egyes latin szerzőknél a kormányzat, politikai rendszer, állam tartalomhoz került közel. De eltérően a többi politikai közösséget, illetve államformát jelölő fogalomtól (*res publica*, *regnum*, *imperium* stb.), önállóan, elvontan nem használták, csak jelzővel. Továbbá a *status* államfogalomkénti jelentkezése a 7. században megszakadt, a szó 14. századig terjedő további története homályos.¹⁴

A középkorban a legnagyobb változatossággal használják azt a terminológiát, amit a rómaiak dolgoztak ki (monarchia, *regnum*, *res publica*, *civitas*, *populus* stb.). A különböző szemantikai változatok és árnyalatok közül csak néhány jelentős mozzanatot emelek ki. A *status* szó használatában három központi jelentéscsoport különböztethető meg:

1. a közösség (a királyság vagy az egyház) jóléte, virágzó állapota;

⁸ Grundbegriffe = Brunner, Otto – Conze, Walter – Koselleck, Reinhard (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett, 1974–1984. vol. V: 551.

⁹ Suerbaum 3–4, I. kül. a jegyzetekben idézett álláspontokat.

¹⁰ Suerbaum 3–4.

¹¹ Főleg Suerbaum 122–5.

¹² Suerbaum 63.

¹³ Lombardi 207–8.

¹⁴ Meyer, A. O., "Zur Geschichte des Wortes Staat", *Die Welt als Geschichte* 10/1950/, 230.

2. az alkotmányos berendezkedés (*conditio politica, ordo fundamentalis, constitutio*);

3. később a hatalmon lévők összessége.¹⁵

Mindehhez eszmetörténetileg figyelembe kell venni, hogy a középkori politikai gondolkodás (és a gyakorlati célú publicisztika) egyik központi témája az univerzális igényű császárság és pápaság, a világi és a lelki hatalom viszonyának, egységüknek, majd szembekerülésüknek alátámasztása volt. Az átfogó német-római Imperium és a kisebb politikai keretek (királyságok, provinciák, városok) viszonyának leírására, definiálására egységes fogalmi nyelvezet nem alakult ki. A későbbi államfogalom egyes elemeinek csirái akkor kezdtek körvonalazódni, amikor a birodalomnál kisebb politikai egységek a valóságban egyre erősebbekké váltak; elsőként a különböző testületek, korporációk szerepe nőtt meg (pl. céh, egyetem, városi önkormányzat). Az elmélet számára két tényező nyújtott segítséget: a római jog alkalmazása, illetve az Arisztotelész-recepció. Ez a két tényező nemcsak eszmetörténetileg, hanem a status szó tartalmi telítődése szempontjából is döntőnek bizonyult. Az első vonatkozásban a közjog híres *ulpianusi* definíciójának a hatását kell kiemelni, mely a glosszátorok közvetítésével a közhaszon elsődlegességének elvét terjesztette el: "*Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat... sunt enim quedam publice utilia*" (Dig. 1.1.1.2.). A közhaszonnak ez a fogalma már a 12. századtól kezdve azt az eszmét alakította ki, hogy a közhatalom, a kormányzat a köztársaság vagy a város jólétének, statusának biztosítója.¹⁶ Hasonló értelmezés olvasható ki az Arisztotelész-recepció nagy alakjának, Aquinói Tamásnak a Politikához írt kommentárjaiból: a *status* nem pusztán a jóiétet, nem csak a rendeket (a politikában részt vevőket), hanem a kormányzatot is jelölte, a közösség közügyeinek területét (*status publicus*), melyből kinőtt az államfogalom.¹⁷ Aquinói Tamás kimondottan az alkotmányi vagy kormányzati forma értelmében használja – jelzős szerkezetben – a szót, mikor az arisztotelészi *aristocratia, oligarchia* és *demokratia* kifejezéseket (ezek Moerbeke-i Vilmos fordításai) a következőképp értelmezi: *status paucorum* (a kevesek, az előkelőbbek állama), *status optimatum, status popularis*.¹⁸ Végül a harmadik értelemben Aquinói az uralommal (*dominatio*) kapcsolja össze a *status*-t, pontosabban adott társadalmi csoport uralmával: "*paucorum status est quando dominantur politiae illi quid sunt abundant in divitiis*", vagyis a kevesek állama az, mikor azok uralják a politikát, akiknek bőséges a gazdaságuk.

A *status* szó a 13. századtól kezdve – Szent Tamásnak és más Arisztotelész-komentátoroknak, mint Petrus de Alverina vagy Bartolommeo da Lucca, köszönhetően – szélesebb körben, a teológiai és filozófiai nyelvezeten kívül is elterjedt tehát, mégpedig:

1. alkotmány vagy uralmi forma értelmében (*status = species politiae*),

¹⁵ Weinacht, Paul-Ludwig, Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von dem Anfängen bis ins 19. Jahrhundert, Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 54.

¹⁶ Post, Gaines, Studies in Medieval legal thought, Princeton (N. J.): University Press, 1964, 22 s. kk.

¹⁷ Kantorowicz, Ernst H., The king's two bodies, Princeton (N. J.): University Press, 1957, 271.

¹⁸ Idézi Rubinstein, Nicolai, "Notes on the word stato in Florence before Machiavelli" in J.G. Rowe – W.H. Stockdale (eds.), Florilegium Historiale, Toronto, 1971, 315.

2. másodsorban mint az uralomgyakorlás: *republica, politia, status* nem lehetséges *regimen* (kormányzás) és *potentia* (hatalom) nélkül; a kormányzás az uralomgyakorlás módja, míg a *potentia* minden uralom hatalmi jellegét húzza alá.¹⁹

A középkori "államfogalom" fejlődési tendenciáinak vizsgálatánál két fontos vonásról nem feledkezhetünk el: az egyik az a kettősség, hogy ez a sokat emlegetett *status* szó két eltérő hatalmi struktúrához kapcsolódott, az egyeduralmihoz, illetve a köztársaságihoz.²⁰ Az egyetlen személy (király, fejedelem, herceg) uralmához csatolt *status* (*status regalis, ... principis, ... ducis*) éppúgy hozzájárult a modern államfogalom kibontakozásához, mint a "szabad" politikai közösséghez kapcsolódó értelmezés. Ez a kettősség jól tetten érhető épp Machiavelli munkásságában is, mint erről már bőven esett szó. Ez a kettősség a politika és az állam, illetve ezek fogalmának egész fejlődését végigkíséri, a horizontális és a vertikális szemlélet ütközik, a mellérendeltség, illetve az alá-fölérendeltség különböző, koronként, politikai rendszerként eltérő arányait figyelhetjük meg. A görög polisz és az arisztotelészi polisz-fogalom alapvetően a horizontális emberi viszonyokra épült, aminek a *res publica*, a nép ügye, lényegében pontos fordítása volt; és a történelem során mindig is megmaradt erre a mellérendeltségre való törekvés. Mint fentebb ezt már elemeztem, a *politicum* középkori fogalma ezt a horizontális jelentést megőrizte. A politika és az állam modern fogalmától ugyanakkor elválaszthatatlan valamilyen vertikális, alá-fölérendeltségi viszony léte, sőt, a modern politika- és államfogalom kialakulása épp a hatalomkoncentrációhoz, a politikai közösség egységének és a központi hatalom általi irányításnak felismeréséhez kapcsolódott. Az ehhez vezető úthoz, vagyis a vertikálitás érzékeltetéséhez az arisztotelészi tradíció nem nyújtott megfelelő tápot, hanem a platóni, keleti, római és keresztény tradíció egyes elemeihez kellett nyúlni. A vertikálitást a középkori szerzők a *regnum, principatus, dominium*, néha *gubernaculum* (Bracton) vagy *imperium* és más szavakkal fejezték ki; a szélsőséges alá-fölérendeltséget pedig a *dominium despoticum* vagy egyszerűen a *tyrannis* fogalmával.

Ez a vegyes és sokszor differenciálatlan szóhasználat az a másik sajátosság, amelyre itt utalni szeretnék: tartalmilag és eszmetörténetileg a legkülönfélébb kifejezésekben jelentkeznek a modern államfogalom irányába mutató vonások. Illusztrációképpen csak egyetlen példát ragadok ki, azt a szerzőt, aki megítélésem szerint jelentősen hozzájárult a modern államfogalom középkori előkészítéséhez, továbbá sokban rokonítható Machiavellihez is: ez a gondolkodó Pádúai Marsilius (kb. 1270/80 – 1343).

Marsilius 1324-ben befejezett főműve, a *Defensor Pacis*, melynek megírása során a szerző szeme előtt az észak-itáliai városköztársaságok, a formálódó nemzeti monarchia és a német-római császárság gyakorlati példája, valamint a görög polisz és a római császárság történeti mintája állt. Ezek alapján kellett feladatát megoldani, a széthúzás megszüntetését és a béke megteremtését eredményező politikai berendezkedés elméletét megkonstruálni. "Ha ezeket az igazságokat megértik, jól észben tartják, figyelembe veszik és szorgalmasan követik, az állam vagy bármely más jól elrendezett politikai közösség mindig meg fogja őrizni békés és nyugodt létét; és ezen béke vagy nyugalom segítségével a polgári életet élő emberek elérhetik az önmagában elegendő

¹⁹ Mager, Wolfgang, *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*, Mainz: Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1968, 26, 33.

²⁰ Mager 27; erre a koncepcióra épül dolgozatának egész III. és IV. fejezete.

földi létet" – írja Arisztotelészt fölhasználva a normatív politikai elmélet gyakorlati hasznosíthatóságában bízó Marsilius műve befejező, összegző részében.

Világosan látta, hogy az ideális politikai berendezkedés és működés megfogalmazásához többféle politikai közösséggel kell számot vetnie, nemcsak eggyel, a polisszal, mint Arisztotelésznek. Rögtön műve elején írja, hogy a vizálynak "azt az okát kívánjuk leleplezni, amelyet Arisztotelész nem figyelhetett meg, és utána sem vállalkozott senki a vizsgálatára, bár ismerhette" (I,1,7). "Ez az ok az a meggyőződés, vágy és erőfeszítés, amellyel a római püspök és egyházi személyekből álló udvara arra tör, hogy megszerezze a világi uralmat és jelentős földi gazdaságra tegyen szert" (III,1).

A *Defensor pacis* mégsem éri be azzal, hogy csak az ellenfél érveit cáfolja, mint a papság világi hatalmát vitató pamflettek zöme, hanem immanens logikával fölépíti a politikai közösségeknek a vizályt kiküszöbölő lehetséges szervezeteit. Nem elégszik meg azzal sem, hogy az univerzális pápasággal csak egy adott közösséget állítson szembe (a városállamot vagy a királyságot vagy a császárságot), hanem valamennyi politikai keretet figyelembe akarja venni. Ebből adódik az adott keretek között megoldhatatlan nehézség. Az egyház egyetemességét Marsilius ugyanis nem teszi kétségessé, sőt a cél épp a hit egységének a megőrzése, a vizály – a skizma – megakadályozása ebben a szférában is. Az egyház és a zsinat tehát egyetemes, az államok azonban, a császárságot leszámítva, nem. Fölvázolja ugyan az eljárást, amellyel az egymástól független államok a zsinat résztvevőit kiválasztják: "az eljárás a következő: a világ minden számottevő közösségének vagy tartományának emberi törvényhozója (*humanis legislator*) elhatározása szerint a személyek mennyiségi és minőségi arányára tekintettel választ a hívő emberek közül először papokat, aztán olyanokat, akik nem papok" (II,xx,2), de arra nem ad választ, hogy a végül is szuverén – tehát befelé korlátlan hatalmú, kifelé független – és különösen az egyház minden politikai befolyásától mentes "törvényhozókat", az egyes államokat mi fogja ebben az eljárásban való részvételre sarkallni, netán kötelezni.²¹ A kivezető utat későbbi művében, az ún. *Defensor minor*ban a birodalom egyetemes egységéhez visszatérve keresi. A kérdést a Marsilius fölvetette formában a történelem sem válaszolta meg: az egyetemes *respublica christiana* világi oldalának partikuláris államokká alakulását a római egyház kizárólagosságának megszűnése és a reformáció nemzeti, az államokéval azonos keretű egyházainak létrejötte, majd az állam és egyház elválasztása követte. A probléma másik vonatkozása, vagyis, hogy miként kötelezhetők a szuverén államok valamilyen magatartásra, ma is a nemzetközi jog alapkérdése.

A világi hatalom különböző formáit illetően a lényeges nem az, hogy Marsilius miként vívódott a politikai közösségek (birodalom, városállam, stb.) elméleteivel, illetve azok hiányosságaival, amint nem is az, hogy a partikulárisabb formák elkötelezettje volt-e, vagy visszatért a császárság birodalmi eszményéhez, hanem az, hogy egyrészt a különböző közösségeket a skolasztika Arisztotelész-recepciója nyomán természetes társulásokként szemlélte, másrészt nem a partikularizmus vagy az univerzalizmus, hanem az egység híve volt. Az, hogy a politikai hatalom egységét ennyire szükségesnek tartotta, jelentős hozzájárulás volt az államfogalom kialakulásához. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a fogalmi és definíciós értelemváltozások hosszabb

²¹ Gewirth, Alan, *Marsilius of Padua. The Defender of Peace*. New York: Columbia University Press, 1951–1956, I: 287.

folyamat eredményei; a nyelv kifejezései és a változó tartalom közti fokozatos eltolódás sok bizonytalanság forrása.

Érvényes ez Marsilius fogalmaira is. A politikai közösségeket jelölő terminusai közül a gondolati rendszerben elfoglalt helye alapján legfontosabb az *universitas*, az egyetemesség, összesség, ami a középkorban a politikai közösség leírására szolgáló legszélesebb értelmű szó volt, de politikailag-jogilag szervezett kollektivumra vonatkozott. Marsilius a fogalmat a birtokos megjelölésével határozottabbá tette (pl. az egész nép: *populum seu civium universitatem* – I,xxi,3), valamennyi polgár és hívő olyan együttesét jelölve vele, mely önmaga fölött a legfőbb hatalom.²²

A modern államfogalom előképeként kora nyelvezetének megfelelően a *civitas* és a *regnum* kifejezéseket használja. "Rögtön jelezni kell, nehogy kétértelműséggel gyanúsíthassanak, hogy az 'állam' (*regnum*) kifejezésnek sok jelentése van. Egyik értelemben 'városok' (*civitates*) vagy 'tartományok' (*provinciae*) bizonyos számát jelöli, melyek egy rendszerbe tartoznak; ebben az értelemben az állam nem alkotmányos berendezkedését illetően különbözik a várostól, hanem inkább mennyiségileg. Másik értelemben a *regnum* a mérsékelt kormányzat vagy alkotmány egy fajtája, amelyet Arisztotelész a közérdekre tekintettel levő monarchiának nevez; ebben az értelemben az állam állhat akár egy, akár több városból, amint ez a politikai közösségek megjelenésének idején történt, mikor általában minden városnak egy királya volt. A harmadik, legismertebb jelentés az első és a második keveréke. És negyedik értelmében az állam az akár egy, akár több városra kiterjedő mérsékelt kormányzat valamennyi fajtájának valami közös tulajdonsága" (I,ii,2).

A *civitas* jelentése a késő középkorban nem korlátozódott a konkrét város vagy akár nagyobb területi egység jelölésére, hanem a politikailag szervezett közösség elvontabb értelmében használták.²³ Gyakran felcserélték, ahogy Marsilius is említi a harmadik értelmezésnél, a *regnum* szóval, amely egyébként mennyiségileg jelentett többet, vagyis több *civitas* egysége volt. Marsiliusnál a *regnum* negyedik értelmezése olyan újdonság, amilyent kortársainál nem találunk, ez pedig a kormányzat valamennyi fajtájának közös tulajdonsága; e megközelítés elvontságával már közel kerül az állam koncepciójához.²⁴ Azok a leglényegesebb lépések, melyekkel Marsilius a szuverenitás, az állam fogalmának kialakulásához hozzájárult, összefoglalóan a következők:

1. a *regnum* általános tulajdonságainak elvonatkoztatása, 2. a politikai közösségen belül egyetlen legfőbb, korlátlan hatalom szükségességének állítása, 3. ennek érdekében az egyházi joghatóság tagadása, a hatalom laicizálása, 4. a jog új felfogása, mely szerint a hatalom feladata a jog alkotása, a hatatos törvényhozás (és nem a "rég, jó", és mint ilyen megváltoztathatatlan jog érvényesítése, az igazság szolgáltatása, ahogy a hagyományos középkori felfogás vallotta),²⁵ 5. e hatalomnak a középkori gondolkodástól eltérően nem egy személyhez (uralkodóhoz) kötése, hanem 6. a polgárok egész közösségének tulajdonítása, ezzel már bizonyos fokig személytelenné tétele, 7. végül a partikuláris, de egységes politikai keretek előtérbe állítása.

Marsilius jól példázza azt (és ezt a bizonyító anyagot szaporítani lehetne más szerzők és művek idézésével), hogy a politikai közösségeket jelölő különböző fogalmak,

²² Quillet, Jeannine, *Les clefs du pouvoir au moyen age*, Paris: Flammarion, 1972, 163.

²³ I.m. 165.

²⁴ *Gewirth* I: 117.

²⁵ Bónis György, *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*, Akadémiai, 1972,

mindenekelőtt a regnum és a civitas miként gazdagodtak olyan jelentésárnyalatokkal, melyek a modern államfogalom egyes elemeit előlegezték. Ebben a folyamatban a politika vertikális és horizontális szemlélete egyaránt szerepet játszott; történetileg konkrétan a középkor egyeduralmi, a feudalizmus privatisztikus és magántulajdoni felfogása épp oly fontos volt, mint a közösségi, csoport- vagy osztálytudat és szerkezet, a rendiség, a városi kommunák osztálytársadalma.

Maga a *status* szó a következő fő jelentéseket vette föl a későközépkorban:²⁶

a) a *hűbérjogi jelentés*: elsősorban Angliában 1300 óta rang, méltóság, hatalom értelemben; majd a 14. század folyamán hivatalviselő úr jelentéssel szinonimájává válik a "főúrnak", mágnásnak (magnate). Ezt egészítették ki a hivatalhoz, és a hivatal viselőjéhez is kapcsolódó jellemzők, a birtok, a fényűzés, a területi jogok, stb.

b) a *római és kánonjogi eredet*: ezt már fent röviden ismertettem; ide tartozik:

– az uralkodó hivatali hatalma (*status regis* – *status regni*), és kötelességei a közjó érdekében;

– a híres *ulpianus* definíciót glosszáló, az egész közösség "üdvét" és javát hangsúlyozó szerzők (*status, id est utilitas publica*);

– az ország politikai viszonyainak összességét a "korona" fogalmában megtestesítő szemlélet (*status coronae*), mely a korona és az állam fogalmát szorosan összekapcsolja – itt az angol mellett épp a magyar példát lehet kiemelni (szentkoronatan).²⁷

c) a *rendi szóhasználat*: főleg Franciaországban a rendek és a rendi gyűlések jelölésére, konkrét és kollektív tartalommal;

d) a *kormányzati forma vagy maga az uralom ténye*: ezt a jelentést illusztrálják az Aquinói Tamástól imént idézett helyek (168. p.), vagy a *species politiae*, mely az adott közösség jogi és politikai struktúráját jelöli.²⁸ Más szóval maga a kormányzat és a közösség rendje.

e) az *itáliai városi szóhasználat*.

E pontot szándékosan hagytam utoljára, mert ez már Itáliához és Machiavellihez vezet minket; néhány firenzei forrás segítségével szeretném érzékeltetni azt a sokrétű szóhasználatot, amelyből Machiavelli is merített.

1. Mindenekelőtt a d) pont alatt említett jelentés észak-itáliai változataira térek ki. Aquinói Tamás a demokráciát *status popularis*-nak is nevezte, a híres firenzei humanista, Leonardo Bruni szintén *popularis status*-ként fordítja le az arisztotelészi demokráciát 1413-ban. Jelentős különbség azonban, mely jelzi a demokrácia szónak az újkorban elnyert pozitív értéktartalmát, hogy Bruni, Arisztotelésztől eltérően, nem torz, hanem jó alkotmányformának tartja, ahol "a nép maga uralkodik; ezt a fajtát a görögök demokráciának, mi azonban nép 'állam'-nak hívjuk".²⁹

²⁶ *Weinacht* 57–60. alapján.

²⁷ Erre fölfigyel Guennée is (*Guennée*, Bernard, *States and rulers in later medieval Europe*, Oxford–New York: Basil Blackwell, 1985, 4.). Vö. még Hellmann, Manfred (Hrsg.), *Corona Regni, Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*, Weimar: H. Böhlau 1961. c. tanulmánykötettel, továbbá a szentkoronatan irodalmával.

²⁸ *D'Entrèves*, Alessandro Passerin, *The notion of the state*, Oxford: Clarendon Press, 1967, 30.

²⁹ "populus ipse regit; que spetias a Grecis democratia, a nostris vero popularis status nominatur". Bruninak Zsigmond császárhoz intézett leveléből idézi *Rubinstein*, Nicolai, "Notes on the word stato in Florence before Machiavelli" in J.G. Rowe – W.H. Stockdale (eds.), *Florilegium Historiale*, Toronto, 1971, 315. p. és 26. jegyzet. Ugyanott példát olvashatunk arra is, hogy más műveiben *Bruni* a hagyományos arisztotelészi felosztást használja, és a demokráciát a torz formák közé sorolja.

Az alkotmány fajtájának a jelölésére használt status szónak az eladdig elmaradhatatlan attribútumaitól – legtöbbször a jelzőtől – való elszakadását, így némi absztrahálódását mutatja az, hogy az alkotmányos berendezkedés változásai kapcsán néha önállóan az "állam" megváltozásáról írnak. Bruni a Ciompi-felkelést – jelzős szerkezettel – úgy értékelte, hogy az *status reipublicae mutationem*. Giovanni Villaninak a 14. század elején írt híres krónikája valóságos tárháza a stato szó különböző használatainak, azzal a rendkívüli jelentőséggel tetézve, hogy a mű nem latin, hanem népnyelven íródott, és a status helyett a stato szót használja! Villani az 1293. évi ún. Igazságügyi szabályzattal végrehajtott alkotmányreformot *mutazione di stato*-nak nevezi.³⁰

2. A konkrét alkotmányfajta megjelölésénél absztraktabbak azok a szóhasználatok, melyek a politikai hatalomgyakorlás szerkezetét értik a *stato* alatt. Ez rokonítható azokkal a későközépkori értelmezésekkel, melyek a *statust* rangnak, méltóságnak tekintették [ezt a) pont alatt "hűbérjogi"-nak neveztem]. Ennek a megközelítésnek lényeges vonása, hogy nem azonosítja a politikai hatalomgyakorlás intézményi rendjét a politikai közösség egészével, vagyis differenciálódik az adminisztratív-kormányzati szervezet a politikai közösség működésének egészétől. Ezt jól érzékeltetik azok a Rubinstein által idézett példák, melyekben a magánélet előnyeit állítják szembe a szerzők a közélet árnyoldalaival. "Miként lehet meggazdagodni az államból, ha nem a Kommuna meglopásával?" ("Come si può arricchire dello stato, se non col rubare il Comune?"³¹). A *stato* itt elkülönül a város (cittá), a kommuna (comune) vagy a köztársaság (repubblica) egészétől, vagyis azoktól a fogalmaktól, melyeket inkább kell a mai nyelvre az "állam" szóval fordítani! A *stato* ugyanis mindig csak valamely részét, elemét jelöli a későbbi, teljes államfogalomnak. Jelen esetben például némi leegyszerűsítéssel kormányzatként lehetne fordítani, megjegyezve, hogy Firenzében nagyjából ezt értették a *reggimento* szó alatt is.

3. Nem azonosult a *stato* fogalma a hatalmat gyakorló vagy ellenőrző párttal vagy más szervezett csoporttal sem, noha a hatalomgyakorlás alanyi (ti. a hatalommal rendelkező személyek) és tárgyi vonatkozása a korban még nem vált el teljesen világosan, a két megközelítés át- meg átjárt szott egymásba (pl. az imént említett *reggimento* a kormányzat szervezete mellett a kormányzatot uraló csoportot, a legnagyobb hatalmú családok körét is jelentette³²). Az olyan fordulatok, mint "a polgárok, akik birtokolják az államot", "azok, akik kormányozzák az államokat", jól mutatják a *stato* határozottan intézményi jellegű értelmezését, és a kormányzati szervezetnek a konkrét személyektől való elválasztását ("cittadini, che aviano lo stato", "quegli che governano gli stati").

4. Az intézményi jellegnek az uralkodó elithez való szorosabb kötődése, a hatalmi struktúra és a hatalom konkrét gyakorlóinak az összemosása majd inkább a Medici-korban jelentkezik. Úgy tűnik, hogy a népuralomtól a nyíltabban oligarchikus, majd lényegében egyeduralmi jellegű politikai struktúra felé haladva, a *stato* kifejezés karaktere egyre inkább személyessé (is) válik. Teljesen azért Firenzében nem olvad össze a hatalom szerkezetének és a hatalmat gyakorlónak, az uralkodónak a fogalma egy kifejezésben. Legjobban az "uralkodó rendszer", a *régime* szó adja vissza ennek a

³⁰ Id. Rubinstein, "Notes" 316.

³¹ I. m. 317.

³² Martines, Lauro, *The Social world of the Florentine humanists, 1390–1460*, London: Routledge and Kegan Paul, 1963, 205.

megközelítésnek a tartalmát. A politikai rendszer, az állam (vagyis a città, a város) és Lorenzo de' Medici személyének teoretikus megkülönböztetését érzékelteti a következő idézet, melyet az akkori firenzei kancellár, Bartolomeo Scala írt Lorenzonak 1480-ban. A Nápolyal kötendő béke biztonságot fog nyújtani – vélekedik – Lorenzonak, a hozzá kötődő rendszernek (*stato*), és a városnak (államnak – *città*), mely a rendszerhez kötődik (a voi et allo stato che é congiunto con voi et alla città che é congiunta collo stato). A rendszer személyes jellegét, mintegy kollektív személyiségként kezelését mutatják a "stato számára gyanús", vagy a "stato által dédelgetett" személyekre történő utalások (sospetto allo stato, carezzati dallo stato – ³³).

A személyes jelleg még erősebb, mikor a hatalmon levő személyeket, csoportokat, pártokat kapcsolják jelzős szerkezettel a stato szóhoz (*stato de' neri* – írja pl. Villani, a fekete guelfek pártjának hatalmát értve ezen³⁴).

5. A *stato* uralomként történő felfogásából, mégpedig az eredendően tulajdonjogi szemléletű *dominium*-mal való azonosításából³⁵ szinte logikusan következett a stato fogalmának a terület (és részint a személyek) fölötti uralomra történő kiterjesztése. Ez a használat kezdetben érthetően az egyeduralommal kapcsolatban fordult elő, hisz az uralkodóknak ténylegesen hatalmuk és birtokuk volt az alattvalók és az alávetett területek fölött, majd később általában attribútuma lett a hatalmi szervezetnek. Emellett találhatók példák a kimondottan közigazgatási területi jellegű alkalmazásra, arról szólván, hogy pl. a firenzei stato milyen kisebb igazgatási egységekre oszlik.

6. Végül a hagyományosnak tekinthető a "közösség jó állapota" értelemben is sokszor előfordul a status szó a firenzei iratokban (pl. *status civitatis* stb.).

Összefoglalóan megállapítható, hogy az itáliai városi kommunák, városköztársaságok politikai viszonyai által lehetővé tett kontextusban már a 14. századtól fokozatosan kibontakozott a stato szónak az a népnyelvi használata is, mely sok vonásában közel került a modern államfogalomhoz, pl. a politikai hatalom és a területi uralom összekapcsolásával; emellett több tradicionális értelmezést is megőrzött. Ebben az előremutató, érett szemantikai környezetben kell értékelnünk Machiavelli szóhasználatát.

Machiavelli terminológiája

Machiavelli államfogalmával, s konkrétan a "stato" szó különböző használatával több tanulmány is foglalkozik, vagy többek közt érinti ezt a kérdést; ezek némelyike alapos szövegelemzést végez, és igen finoman, akár egy-egy mondatot részekre szedve érzékelteti a különböző jelentésbeli árnyalatokat.³⁶ Itt csak a fő jelentés-csoportokat vázoló néhány példa segítségével.

³³ Rubinstein, "Notes" 319.

³⁴ Id. további példákkal Mager 35.

³⁵ A dominium római jogi eredetű fogalmának későközépkori fejlődéséről Tuck, Richard, *Natural Right Theories*, Cambridge: Univ. Press, 1979, 7–30.

³⁶ Úttörő jelentőségű volt Condorelli tanulmánya (*Condorelli*, Orazio, "Per la storia del nome 'Stato' (Il nome 'Stato' in Machiavelli)", *Archivio Giuridico*, LXXXIX (1923), 223–35; XC(1923), 77–112.). Mind a mai napig meghatározó ERCOLE elemzése is (*La politica di Machiavelli*, Roma: Anonima Romana Editoriale, 1926, 65–96.), bár helyenként Machiavelli gondolatainak aktualizálására törekedett; kevésbé ismert *Chabod* szintetizáló írása (–, *L'idea di nazione*, Bari: Laterza, 1962, 144–73.). Chiappelli egyébként alapos munkája (*Chiappelli*, Fredi, *Studi sul linguaggio del Machiavelli*, Firenze: Le Monnier, 1952, 59–82)

1. Ercole sajátos, találó terminológiával összegezte azokat a keveredő jelentéseket, melyeket a *stato* szó – a középkori és reneszánsz itáliai szóhasználatlaltal összecsengően – Machiavelli munkáiban kapott. Az egyiket alanyi fogalomnak nevezte:³⁷ ez az egyetlen fejedelem, vagy a köztársaságban uralmon lévő csoport által gyakorolt politikai hatalmat, felsőbbiséget jelölte. Beletartozott ebbe, hogy tovább differenciáljunk, a közhatalmat gyakorló szervezet, apparátus, azután a hatalmat gyakorló személyek, végül a tényleges hatalomgyakorlás és az uralom absztraktabb fogalma is. (Ez utóbbit jelölte egyébként már Villani is azzal, hogy együtt, mellérendelve használta a *signoria*=uralom és *stato* szavakat.)³⁸

Rögtön a *Principe* II. fejezetében olvassuk: *se tale principe é di ordinaria industria, sempre si manterrá nel suo stato* – magyar fordítása: "ilyenformán a fejedelem, ha a szokott igyekezettel uralkodik, élete végéig birodalmának ura marad" (MM I. 9. p.), pontosabban szó szerint "uralmában marad"; itt a status mint állapot hagyományos értelméhez is közel áll Machiavelli, és ez az állapot az uralom, a jogi felsőbbiség.³⁹

A VI. fejezetben: "la difficoltà che gli hanno nello acquistare el principato, in parte nascono da' nuovi ordini e modo che sono forzati introdurre *per fondare lo stato loro e la loro securtà*" – "a birodalom megszerzésének nehézségei részben az új rend és törvények szükséges bevezetéséből adódnak, amelyekkel államukat megalapozzák" (I.m. 22.), pontosabban "mellyel hatalmukat és biztonságukat megalapozzák"; a *stato* itt a fejedelem hatalmát jelöli. Ugyanebben az értelemben találjuk a XV. fejezet utolsó bekezdésében: "*torrebbano lo stato*" = "államától megfoszthatnák", majd "*salvare lo stato*" = "hatalmát megőrizni", míg e rész utolsó szavai a fejedelem biztonságára és jólétére utalnak (*la securtà e il bene essere suo*, i.m. 52.).

A *stato* "uralom" értelemben sokszor áll birtokos szerkezetben: "*come hanno durato assai gli stati de' principi, hanno durato assai gli stati delle repubbliche*" = a fejedelmek államai éppen olyan tartósak voltak, mint a köztársaságok" (D. I,58; 220. p.). A *Discorsi* III, 7-ben pedig "*lo stato de' Medici* – a Medici-uralom" (358. p.).

Absztraktabb és alanyibb jellegű az államnak az *államügyekkel* összefüggésben előforduló fogalma: *cose di stato* (P.III; 14. p.), ugyanezen fejezet végén pedig "*e' Franzesi non si intendevano dello stato* – a franciák nem értik az országlás mesterségét", vagyis a politikát. Guicciardini egyébként így definiálja az államügyeket: "mindazok a fontos ügyek, amelyek az államra tartoznak, vagyis a béke, a ligák, a szövetségek, a háborúk".⁴⁰

Az intézményi használat példája a *Principe* XIX. fejezetében: "*li stati bene ordinati*" = a helyesen berendezett államok" (62. p.).

Megtalálhatjuk még – ebbe a pontba sorolhatóan – a *stato* cselekvő értelmű használatát is: *lo stato che regge* (reggere = kormányozni, igazgatni, vezetni), vagyis itt a kormányzó személyek, csoportok jelölésére szolgál a szó. "...de' quali *lo stato che*

sajnos túlságosan mai fogalmakkal közelít az anyaghoz, ezért következtetései magukon viselik a prekonceptió jegyeit; ennek ellentéte Hexter józan megközelítése (Hexter, J. H., *The vision of politics at the eye of the Reformation. More, Machiavelli, and Seyssel*, New York: Basic Books, 1973, 150–78).

³⁷ Concetto soggettivo – Ercole, *La politica* 89–96; hasonlóképpen Chabod, *L'idea* 146.

³⁸ Ercole, *La politica* 74., Mager 36, *Weinacht* 62.

³⁹ Chabod, *L'idea* 146.

⁴⁰ "tutte le cose importanti che atengono allo stato..." Guicciardini, *Dialogo del Reggimento di Firenze*, in *Opere* 277.

allora reggeva aveva un terrore grandissimo = akiktől az akkori firenzei vezetők igen rettegetek", ahogy a magyar fordításban helyesen szerepel (*Firenze története* V. könyv XX. fejezet; MM II. 239. p.; további példa D. II,25). Ez a cselekvő alanyi jelentés, még ha meglehetősen konkrétan csak a hatalmon levőkre, a vezetőkre utal is, annyiban a modernebb államfogalom irányába mutat, hogy a stato nem passzív, valamint elszenvető, mint az esetek többségében, hanem valamit tesz, *cselekszik* (itt konkrétan kormányoz).⁴¹

2. Ercole terminológiája a Machiavellinél föllelhető *tárgyi államfogalom*nak azt nevezi, mikor a *stato* a hatalmi tevékenység tárgyát jelöli, vagyis azt a területet vagy/és népességet, mely fölött a szóban forgó hatalmat gyakorolják.⁴² Bár megalapozott példák sora hozható föl arra, hogy Machiavelli kimondottan ebben a tárgyi értelemben használja a szót (vagy az uralt területet, vagy a népességet, esetleg mindkettőt értve alatta), nem árt újra hangsúlyozni, hogy a szubjektív és objektív jelentés elválasztása viszonylagos érvényű, az esetek többségében együtt fordulnak elő, sokszor egyazon mondaton belül, s átjátszanak egymásba. Már a 14. századtól megfigyelhető a teológiai, filozófiai és jogi szövegekben az a tendencia, hogy a *status* (pl. mint *status regalis*) az uralmon lévőket jelenti, míg a tárgyi jelentés csak a 15. századtól, lassan, folyamatosan bontakozik ki az ország mint egység értelmében, a legkülönbözőbb személyek, rendek, városok stb. egységének, mint uralom alá tartozóknak a jelölésére, és ebből bontakozott ki a hatalom tárgyi oldala – nemcsak, sőt nem elsősorban a *status*, hanem az uralmat jelentő többi fogalom esetében is, mint *regnum*, *principatus*, *signoria*). Az alanyi és tárgyi értelem tehát nem ellentétekként szerepeltek, hanem ugyanazon közhatalom szubjektív és objektív oldalaként. Felületesség lenne azonban azt gondolni, hogy a jelentések e kettősségének összegzése megfelelt a modern államfogalomnak, mely szintén a hatalom, a terület és a népesség elemeiből áll össze (pl. Jellineké).⁴³ A kettő között azonban jelentős különbség van. A későközépkori és reneszánsz szóhasználatban a keveredés annak köszönhető, hogy még nem különült el világosan és tudatosan a közhatalom e két aspektusa, hanem diffúz, a jelentéseket összeolvasztó fogalom volt. A további fejlődési tendencia épp az, hogy fokozatosan körvonalazódnak és önállósdnak a különböző jelentések, az alanyi és a tárgyi oldal. Csak ezután vált lehetővé ezeknek az immár önálló, és határozott körvonalú elemeknek az összekapcsolása a modern államfogalom hármasságában (hatalom, népesség, terület).

A kimondottan földrajzi értelmű használat példája az, mikor Machiavelli arról ír 1506-ban, a Firenze felfegyverzésére tett előterjesztésében, hogy "considerando lo Stato vostro, si truova diviso in città, contado e distretto" – vagyis a firenzei köztársaság a városból, a városkörnyéki birtokból és a külső körzetekből áll (ez utóbbin az újonnan firenzei uralom alá került terület értendő, pl. Volterra, Arezzo, stb.); ezzel Machiavelli a köztársaságot alkotó területi egységeket sorolja föl. Szintén ez a földrajzi értelem figyelhető meg a többször előforduló "Stato di Milano", "Stato di terra di Vinegia" esetében (ez utóbbi Velence szárazföldi részére utal).

Inkább a népességre, mint a területre vonatkozik viszont a stato alábbi használat: "questi stati, quali acquistandosi si aggiungono a uno stato antiquo di quello che aquista, o é sono della medesima provincia e della medesima lingua, o non sono = ez országok, amelyeket a hódító korábbi birtokához csatolt, vagy ugyanegy országhoz

41 Vö. Chiappelli, Nuovi studi 35.

42 Ercole, La politica 86–96; Chabod, L'idea 146; Mager 91.

43 Jellinek 394–434.

tartoznak és egy *nyelvet* beszélnek, vagy nem" (P. III; 11. p.). Itt az egy országhoz és nyelvhez tartozásra hivatkozás világosan mutatja az uralomnak a népességre vonatkoztatását.

A terület és a népesség egységére utal a *mantere li stati* (= fenntartani az államot) gyakori fordulata (pl. D.I, Bev; 92. p., vagy *tenere uno stato* a P.IV. elején).

A *tenere*, *mantere*, *difendere* (megvédeni), *reggere* (kormányozni), *perdere* (elveszíteni), *togliere* (elvenni), *acquistare* (megszerezni) igei állítmányok nagy számú előfordulása a *stato*-val mint nyelvtani értelemben vett tárggyal egy szókapcsolatban arra indította Machiavelli nyelvezetének egyik kutatóját, Hextert, hogy a következő tételt fogalmazza meg: a *stato*, legalábbis *A fejedelemben* a politikai célú és jellegű "kihasználás", "kizsákmányolás" tárgyat jelöli.⁴⁴ A *stato* szó 115-ször fordul elő a mű lapjain, ennek hetven százaléka ilyen tárgyi értelemben. A felsorolt igékhez kapcsolódó *stato* sosem cselekvő alany – ahogy a modern korban mondjuk, hogy az állam elfoglal, megszerez, megtart területet, stb-t, hanem eszköz az uralkodó, a fejedelem kezében – ez Machiavelli számára a "dolgok tényleges igazsága".⁴⁵ Bár Hexter következtéseiben eltúlozza a "kizsákmányoló" értelmezés súlyát, jól dokumentált megfigyelései igazolják, hogy mennyire távol állt még a mienkétől a szó (és nem a tartalom) használata Machiavellinél. Cselekvő alanyként a *stato A fejedelem* lapjain hét-nyolcszor fordul elő,⁴⁶ ilyenkor megszemélyesítésről van szó: az állam fellázad (si *ribella*, P.IV.), gondolkodik (*pensa*), területet szerez (*acquista terreni*) stb.⁴⁷ Ide sorolható a "növekvő" állam szóló szóló organikus, természeti hasonlat is.⁴⁸

3. A hol összemosódó, hol határozottabban elkülönülő alanyi és tárgyi jelentések közül önálló harmadik csoportba tartom indokoltan kiemelni azokat az eseteket, mikor a *stato* kormányzat, kormányzás vagy kormányzati forma értelemben szerepel. Ezek ismét több alcsoportba oszthatók, hiszen a kormányzat egyszerre intézmény és tevékenység (vagyis e csoportban a tárgyi és alanyi értelmezés keveredik), míg a kormányzati forma megjelölése konkrét alkalmazása a szónak.

Ez utóbbi alcsoportban az alkotmányos berendezkedés minőségét és az uralmon lévők számát jelölő összetételek sora szerepel, főleg a *Discorsibus: stato libero* (szabad állapot, mely a köztársaságok jellemzője; I,7), *stato popolare* (népi állam), *stato di pochi* (kevesek állama), *stato tirannico*, *stato regio*, *stato di ottimati*.⁴⁹

Az alkotmányos rend leírását a *Discorsi* I,2 már idézett eszmefuttatása tartalmazza: "alcuni che hanno scritto delle *republiche* dicono essere in quelle *uno de' tre stati*, chiamati da loro Principato, Ottimati e Popolare = az államokról író némely politikai szerző szerint *három kormányzati forma* létezik, a fejedelemség, az optimaták uralma és a népi hatalom" ... stb. Ebben a fejezetben végig ilyen értelemben szerepel a szó, vagyis mint alkotmányos, kormányzati forma, rendszer.

A *mutazione di stato* jelentése tipikusan ingadozik a "rendszerváltozás" után, amikor a köztársaságot zsarnokság váltja föl, vagy fordítva" (D. III,3; 332. p.).

44 "Io stato... functions in Il Principe primarily as the object of political exploitation", *Hexter* 160.

45 I. m. 171.

46 I. m. 151.

47 *Chiappelli*, Fredi, *Nuovi studi sul linguaggio di Machiavelli*, Firenze: Le Monnier, 1969, 36.

48 "gli stati che vengono subito, come tutte le altre cose della natura che nascono e crescono presto", *Principe*, VII; vö. *Chiappelli*, *Studi* 70.

49 Csak néhány példa a *Discorsibus*-ból: I,2; I,7; I,16; I,18.

A kormányzat értelmében szerepel a stato pl. (ekként a *governo* és a firenzei publicisztikai nyelvezet által szintén kedvelt *reggimento* szinonimája) a *Principe* XII. fejezetének végén: "quando e' cittadini hanno *bisogno dello stato* ... quando *lo stato ha bisogno de' cittadini*..." – itt arról esik szó, hogy a polgároknak legyen mindig szükségük az uralkodóra és a kormányzatra. Ez egyébként sokszor elválaszthatatlanul közel áll a kormányzati forma értelméhez.

Befejezésül néhány olyan példát hozok, mikor a modern államfogalomhoz közelebbi, arra emlékeztető jelentés figyelhető meg. "Quegli stati che si governano per uno principe e per servi = azok az államok, melyeket az uralkodó és szolgálói igazgatnak" – már meglehetősen elvontan utal az államot alkotó intézményi formára (P.IV). A XII. fejezetben a stato többször is előfordul modern jelentéssel, még ha a keveredő értelmek – területi uralom, a fejedelem hatalma, intézmények stb. – diffúz egységet alkotnak is; pl. a legfontosabb alapok, melyen "az államok nyugszanak: a jó törvények és a jó hadsereg = principali fondamenti che abbino tutti *gli stati*...". Ugyanitt később azt olvassuk, hogy "si divise la Italia in più stati = Itália több államra oszlott". A *Firenze története* ajánlásában pedig: "la Italia variò gli stati suoi = Itália váltogatta államait" – ez a szóhasználat adott terület politikai önállóságára utal. Ugyane mű Bevezetésében: "le azioni che hanno in sé grandezza, come hanno quelle *de' governi e degli stati* = a nagyság elemeit magukba foglaló cselekedetek, mint például a *kormányzatok és államok cselekedetei*" (MM II. 11. p.) – elválasztja a governo és a stato szót; lehet, hogy szinonimáknak szánta őket, de itt a stato szélesebb, elvontabb jelentésű, mint a kormányzat.

És végül utoljára hagytam azt a mondatot, mely leginkább mutat modern értelmű szóhasználatot, a legtöbbet is idézik, és ez alapján tartják sokan Machiavellit a modern államfogalom atyjának: ez a *Principe* legelső mondata. "Tutti gli stati, tutti e' dominii che hanno avuto e hanno imperio sopra gli uomini..." – az elterjedt magyar fordításban "az uralom és a birtoklás minden fajtája, amely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt". A fordítás pontatlansága talán nem érzékelteti kellően azt, hogy itt valójában a politikai hatalom, a területi uralom, az alanyi, és a tárgyi értelem együttesen jelentkezik, olyan kicsengéssel, mely joggal sugallja, hogy ez a mondat erősen befolyásolhatta azt a folyamatot, mikor az autonóm, önálló törvényekkel rendelkező, szuverén politikai közösségi hatalom jelölésére kifejezést kerestek, és végül a status különböző alakjaiban találták azt meg.

* * *

Remélhetőleg a röviden bemutatott terminológiai fejlődés, és Machiavelli szóhasználatának tagadhatatlanul vázlatos ismertetése elegendő néhány zárókövetkeztetés levonására.

Először is: Látható, hogy már Machiavelli előtt jóval kialakultak azok a főbb jelentéscsoportok, melyeket a firenzei titkár is – korának szóhasználatával együtt – átvesz. De nem csak arról van szó, hogy a *stato* kifejezés nem az ő "alkotása", hanem arról is, hogy még különösebb áttörést sem jelentett életműve magának a *terminológiának a szempontjából*, ő is ugyanolyan elmosódottan, flexibilisen, változóan használja a szót, mint elődei és kortársai.

Másodszor: Mindez mit sem von le annak értékéből, hogy a szóhasználat egyes változatai, előfordulásai – Machiavellinél és a többiekénél egyaránt – közel jutnak

az állam modern fogalmához, vagy annak egyes elemeihez. Gondolok elsősorban azokra az absztraktabb értelmekre, melyek az adott lakosság és terület fölötti intézményes hatalomgyakorlást (sőt erőszak-alkalmazást) fejezik ki, vagy a szuverenitás jegyeit mutató hatalom-koncentrációt.⁵⁰ Gilbert véleménye szerint Machiavelli hatása ezáltal mozdította elő a szó elvontabb, modern értelmű használatát, hogy elmélete volt újdonság az önálló léttörvényekkel rendelkező kollektív politikai testről.⁵¹ Hozzátehetjük ehhez Machiavelli elméletének többi, részben e dolgozatban is tárgyalt újdonságát.

Harmadsorban: újra ki kell emelni azt, hogy e sok újdonságot hozó, a politikum és az állam, a hatalom sok lényeges vonását föltáró elmélet megalkotása, rögzítése során, a politikai közösség működésének, törvényszerűségeinek elemzésére, leírására, a politikai test absztraktabb egységének és fogalmának jelölésére – a régi terminológia szükségszerű foglyaként – egyéb fogalmakat, elnevezéseket is használt, és ezek sokkal inkább fordítandók a mai nyelvre a mi "állam" szavunkkal. Így találkozunk a konkrét államformák (*monarchia, republica, principato*), azután a *cittá*, továbbá a Firenzében elterjedt *vivere civile* (ugyanilyen értelemben *vivere libero, vivere politico*) esetenkénti absztrakt tartalmú használatával.⁵² Jól jelzi azt, hogy ezek az egyéb kifejezések időnként közelebb állnak az állam mai fogalmához, *A fejedelem XV.* fejezete, mely a valóságban létező "köztársaságok és egyeduralmak" elemzésének szükségességéről, "a dolgok valódi igazságának kifürkészéséről" szólva fontos módszertani elveket rögzít, de Machiavelli nem a mi szerintünk kínáló "állam" absztrakciót alkalmazza, hanem a konkrét forma (köztársaság és egyeduralom) megnevezését.

Más helyen a *cittá*, a város szerepel az állam fogalmaként. De lehet a *republica* is ilyen elvont értelmű, mikor nem a köztársasági formát, hanem általában a politikai közösség absztrakcióját jelenti: ebben az értelemben az egyeduralom is lehet *republica* (lásd D. I,2 többször idézett részét), ez egyébként, mint láttuk, már a középkorban is szokásos használat volt.

A *vivere civile* és a rokon szóösszetételek használatához annyit kell hozzáfűzni, hogy bár sokszor ezek állnak a legközelebb az állam szuverén politikai szervezetkénti felfogásához, vagyis a modern államfogalomhoz, e kifejezések csak a szabadságot biztosító alkotmányos berendezéshez, a tulajdonképpeni köztársasághoz kötődnek, nem ölelik fel az államok valamennyi formájában közös tulajdonságait. Mindezt jól mutatja, hogy *A fejedelemben* Machiavelli e fogalmakat egyáltalán nem, a *Discorsóban* pedig eléggé gyakran használja!

Az államfogalom tehát tartalmilag formálódott, elemei alakultak, bár még a régi terminológia keretében; a másik oldalon viszont már adott volt a status, stato szó; ezzel lehetőség nyílt arra, hogy a kettő majd találkozzon, de ehhez még mindkét oldalon – a történeti struktúrák differenciálódása és a szemantikai változás terén egyaránt – hosszú út vezetett.

⁵⁰ *D'Entrèves* 32; *Weinacht* 57.

⁵¹ *Gilbert*, Machiavelli 178.

⁵² *Ercole*, *La politica* 95–6; *Chabod*, *L'idea* 149–52; *Hexter* 170 s k.

PÉTER PACZOLAY

MACHIAVELLI'S NOTION OF STATE

(Summary)

The paper challenges the widely accepted traditional view that Machiavelli invented the notion of State. Examining the terminology used by Machiavelli it tries to justify by quoting primary sources and secondary literature that Machiavelli extensively relied on the contemporary use of the words "status" and "stato". It presents the different terminologies used to name political community.

Machiavelli's contribution to the modern notion of State can rather be seen in the elaboration of its theoretical preconditions. In the development of its concept of politics and State the contemporary political situation played a great role, as well as the political thought of those times.